

Araştırma Makalesi

Beşeri Sermaye Kavramının Eleştirel Analizi: Matematiksel Modellerin Ötesinde¹

Critical Analysis of the Concept of Human Capital: Beyond Mathematical Models

Merve ÇELİK GÖNÜLTAŞ

Dr., Serbest Araştırmacı

merve.celik06@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3914-6210>

Makale Geliş Tarihi	Makale Kabul Tarihi
06.01.2025	08.02.2025

Öz

Kapitalist üretim sürecinin temel öznesi ve yegâne yaratıcı unsuru olan emeğin sermaye tarafından sömürülmesi ve denetim altında tutulmasını güvenceye almak doğrultusunda atılan pek çok adıma 20. yüzyılda tanık olunmuştur. Tarihsel geçmişi 18. yüzyıla kadar götürülebilecek kapitalist iş(yeri) yönetiminin “modern” haliyle ve tüm unsurlarıyla varlık kazandığı zaman diliminin de büyük ölçüde yine 20. yüzyıla denk düştüğü söylenebilir.

Üretim ve emek sürecinin kapitalist yönetimi, tekno-bilimin sağladığı olanaklardan sonuna kadar yararlandığı gibi işe yarar bulduğu ölçüde sosyal bilimlerin teorik ve pratik tavsiyelerinden de yararlanmıştı. Bu çerçevede çalışma, beşeri sermaye teorisinin, eğitilmiş işçilerin maruz kaldığı sömürüyü gizemlileştiren “teorik” boyutuyla olduğu kadar, eğitim ve emek gücü politikalarına rehberlik edebilen pratik boyutuyla da sermaye sınıfının “işe yarar bilimsel malzeme” stokunda hafife alınmaması gereken bir yer işgal ettiğini vurgulamakta ve kapitalist üretim yönetimindeki temel dinamikleri ve bunun emek üzerindeki etkilerini eleştirel bir bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Beşeri sermaye teorisi, eğitim ve verimlilik, artık değer, emek ve emek gücü analizi, kapitalist üretim sistemi

Abstract

The 20th century witnessed many steps taken to ensure the exploitation and control of labour, the main subject and sole creative element of the capitalist production process, by capital. It can be said that the period in which capitalist workplace management, whose historical background can be traced back to the 18th century, came into existence in its ‘modern’ form and with all its elements, largely coincides with the 20th century.

The capitalist management of the process of production and labour has made use of the possibilities offered by technology, as well as the theoretical and practical advice of the social sciences, to the extent that it has deemed it useful. In this framework, the study emphasises that human capital theory occupies a place that should not be underestimated in the ‘useful scientific material’ stock of the capitalist class with its ‘theoretical’ dimension that mystifies the exploitation of educated workers, as well as its practical dimension that can guide education and labour power policies, and aims to critically examine the basic dynamics of capitalist production management and its effects on labour.

Keywords: Human capital theory, education and productivity, surplus value, labour and labour power analysis, the capitalist system of production

¹Bu çalışma, yazarın Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi’nde 11.06.2024 tarihinde savunulan “Türkiye İşgücü Piyasasında Aşırı Eğitimlilik ve Çalışma Alanı Uyumsuzluğu” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Önerilen Atıf /Suggested Citation

Çelik Gönültaş, M., 2025, Beşeri Sermaye Kavramının Eleştirel Analizi: Matematiksel Modellerin Ötesinde, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 60(1), 382-394.

1. Giriş

Beşeri sermaye kavramı bireylerin eğitim, beceri ve deneyimlerine yapılan yatırımların ekonomik çıktılara katkısını vurgulayan ve ekonomik teoride derin kökleri olan bir yaklaşımı ifade etmektedir. Kavramın temelleri kapitalizmin ilk dönem düşünürleri içinde özel bir öneme sahip olan klasik iktisatçılardan Adam Smith'in 1776 tarihli *Ulusların Zenginliği* adlı eserine kadar uzanmakla birlikte, John Stuart Mill ve Alfred Marshall gibi iktisatçılar, bu kavramı bireyin sahip olduğu bilgi, beceri ve diğer niteliklerin bir bütünü olarak tanımlamışlardır (Gardiner, 1998, s. 210). 20. yüzyılda beşeri sermaye teorisi olarak sistematik bir çerçevede ele alınmış ve iktisat literatürünün önemli bir parçası haline gelmiştir. Beşeri sermaye kavramının bir teori olarak ortaya çıkışıyla birlikte sermaye ve emeği ortak bir paydada buluşturmaya yönelik kuramsal analizlere de tanık olunmaya başlanmıştır.

1960'lar itibarıyla beşeri sermaye kavramı neoklasik teoride yeni bir anlam kazanarak, bireylerin gelecekte elde edecekleri faydalar karşılığında bugün yaptıkları bilinçli yatırımlar olarak tanımlanmıştır (Gardiner, 1998, s. 210). Bu dönemde Chicago İktisat Okulu'ndan Theodore Schultz, Gary Becker ve Jacob Mincer gibi araştırmacılar, Adam Smith'in fikirlerini yeniden ele almış ve eğitimin bireysel üretkenliği artırıcı etkilerine odaklanarak beşeri sermaye teorisini geliştirmişlerdir. Sosyal bir varlık olan insanı matematiksel işlemlere tabi tutarak insan verimliliğini artırmanın yollarını aramışlardır. Verimliliği artıran bir güç olarak "eğitilmiş emek" bu noktada beşeri sermaye teorisinin en önemli analiz nesnesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Emek gücünde somutlaşan bir kavram olarak beşeri sermaye, matematiksel modeller perspektifinden analiz edildiğinde, insan unsurunun sosyal yönünü göz ardı ederek emeğin katkılarını soyutlama eğilimindedir. Sosyal boyutun analiz dışında tutulması, beşeri sermayenin gerçek doğasının ve ortaya çıkması muhtemel etkilerinin anlaşılmasının önünde bir engeldir. Bu nedenle, çok yönlü ve karmaşık bir yapıya sahip olan bu kavramı anlamak ve analiz etmek için beşeri sermaye analizine eleştirel bakış açısı ile yaklaşmak ve bu çerçevede ele almak bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yaklaşıma bağlı kalmak, yalnızca niceliksel hesaplamalar ile niteliksel boyut arasındaki boşluğu kapatmakla kalmayacak, aynı zamanda beşeri sermayenin sosyal ve ekonomik süreçlerde oynadığı rolün daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır.

2. Beşeri Sermaye Kavramı ve Kavramın Bir Teori Olarak Ortaya Çıkışı

Beşeri sermaye kavramı; bireylerin bilgi, beceri ve deneyim gibi niteliklerine yapılan yatırımların, ekonomik çıktılarının artırılmasında oynadığı kritik rolü vurgulayan bir yaklaşımı ifade eder. Kavramın kökleri klasik iktisatçılara kadar uzanmakla birlikte, 20. yüzyılda beşeri sermaye teorisi olarak sistematik bir çerçevede ele alınmış ve iktisat literatürünün önemli bir parçası haline gelmiştir.

"Beşeri sermaye" kavramının biri genel diğeri neoklasik teoriye özgü olarak kullanıldığı şekliyle iki farklı yorumu bulunmaktadır. John Stuart Mill ve Alfred Marshall gibi iktisatçılar beşeri sermaye kavramını daha genel bir çerçevede ele alarak "kişide somutlaşan iş yapma yetenekleri ile ilgili bilgi, beceri ve diğer nitelikler" şeklinde tanımlamışlardır (Gardiner, 1998, s. 210). Beşeri sermaye kavramının oluşumu açısından temel bir kaynak niteliğinde olan Adam Smith'in 1776 yılında yayımladığı "*Ulusların Zenginliği*" adlı kitabında, eğitilmiş kişi pahalı bir makineye benzetilmekte ve eğitim için yapılan tüm harcamaların, bu harcamalara eşit değerinde bir sermayenin ortalama kârı kadar ek kazanç sağlaması gereken bir yatırım olarak görülmesi gerektiği iddia edilmektedir (Smith, 1997, s. 90). Daha açık bir ifadeyle, diğer üretim alanlarına yapılan yatırımlar ilerde nasıl değer yaratıyorsa, insanın eğitilmesi yani beşeri sermayeye yatırım yapılması yoluyla da gelecekteki kazançların artması gerektiği savunulmaktadır. Bu bağlamda Smith, insan emeğinin ekonomik değer yaratmadaki kritik rolünü ve bir üretkenlik kaynağı olarak eğitime yatırım yapılması gerekliliğini vurgulamaktadır.

Bilgi ve beceriler ile eğitimin iktisadi değerinin büyük önem taşıdığı, geçmişte birçok iktisatçı (M. Friedman, A. Smith, A. Marshall) tarafından tanınmasına rağmen, bu faktörlerin ekonomik bir form kazanması 1960'ları bulmuştur. 1960'larda T. Schultz ve E. Denison gibi ekonomistlerin öncülük ettiği çalışmalar, bilginin ve beşeri sermayenin ekonomik hayattaki etkin rolünü ve rekabet avantajları sağlama kapasitesini günümüze kadar devam ettirmiştir. Bu bağlamda, bilginin bir üretim faktörü olarak ön plana çıkması ve diğer üretim faktörlerine kıyasla daha fazla avantaj sunması, insana yapılan eğitim gibi yatırımların önemini artırmıştır. Özellikle bilgi toplumunun gereklilikleri doğrultusunda, fiziki sermaye ve doğal kaynakların göreceli önemi azalırken, bilgi ve beşeri sermayenin değeri giderek artmaktadır (Yumuşak, 2008, s. 8-9). Bu gelişme, 1960'lardan itibaren beşeri sermaye kavramının teori olarak ortaya çıkışıyla birlikte sermaye ve emeği ortak bir paydada birleştirmeye yönelik kuramsal analizlerin artmasına zemin hazırlamıştır.

1960'lara gelindiğinde beşeri sermaye neoklasik iktisatçılar için farklı bir niteliğe bürünerek “gelecekteki faydalar karşılığında mevcut maliyetlere katlanmaya karar veren bireylerin bilinçli/gönüllü yatırımlarının sonucu olarak” daha özel bir anlam kazanmıştır (Gardiner, 1998, s. 210). Dolayısıyla beşeri sermaye kavramı bilgi, beceri, deneyim gibi bireylere özgü unsurların iktisat alanına dâhil edilmesiyle geliştirilmiş, somut çağrışımları olan sermaye kavramı toplumsal alanın dışına taşınmış; Fine ve Saad Filho'nun (2021, s. 40- 41) ifadesiyle, işçiler “beşeri sermaye” olarak kavramlaştırılarak fiziksel girdiler statüsüne indirgenmiştir. Bu dönemde Chicago İktisat Okulu'ndan Ted Schultz, Gary Becker ve Jacob Mincer gibi araştırmacılar, Adam Smith'in beşeri sermaye yatırımı ile ilgili görüşlerini yeniden ele alarak ve eğitimin üretkenliği artırıcı etkisine odaklanarak beşeri sermaye teorisini geliştirmişlerdir.

Beşeri sermaye kavramının iktisat literatüründe önemli bir yer edinmesine öncülük eden eserlerden biri Mincer'in 1958 tarihli “*Investment in Human Capital and Personal Income Distribution*” makalesidir. Mincer bu eserinde bireysel gelir dağılımındaki eşitsizliklerin doğasını ve sebeplerini ırk, cinsiyet, çalışılan sektör, şehir büyüklüğü, yaş, eğitim ve meslekler gibi çeşitli faktörlerle analiz etmektedir. Özellikle, tüm bireylerin mesleklere girmekte eşit fırsatlara sahip olduğu varsayımı üzerine kurulu basit bir model geliştirerek, eğitim seviyesindeki farklılıkların meslekler arası gelir farklılıklarına yol açtığını belirtmiştir. Bu modelde, eğitim düzeyi arttıkça bireylerin mesleki derecelerinin ve dolayısıyla kazançlarının da yükseldiği savunulmaktadır. Ayrıca çalışmasında, eğitim gerektiren mesleklerde deneyimin, üretkenliği ve dolayısıyla kazançları etkilediğini belirtmiştir. Eğitim düzeyi yüksek iki birey arasındaki yaş ve kıdem farkının, daha düşük eğitim düzeyine sahip iki birey arasındaki yaş ve kıdem farkına göre daha büyük gelir farklılıklarına yol açtığını vurgulamıştır. Mincer'in analizi, bireysel gelir dağılımındaki bu farklılıkların, mesleki nitelikler ve eğitim yatırımları arasındaki etkileşimden kaynaklandığını göstermektedir. Bu etkileşim, beşeri sermaye yatırımlarının, bireylerin yaşam boyu gelir eğrileri üzerinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır (Mincer, 1958, s. 284-302).

Beşeri sermaye üzerine yapılan teorik incelemeler arasında güncelliğini koruyan eserlerden bir diğeri Gary Becker'in “*Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*” adlı çalışmasıdır. Bu eserinde, eğitimi bir ticari yatırım olarak tanımlamış ve bu yatırımın istihdam ve kazançlar üzerindeki etkilerini detaylı bir şekilde analiz etmiştir. Eğitimin, beşeri sermayeye yapılan en önemli yatırım olduğunu savunan Becker, lise ve üniversite eğitimi arasındaki kazanç farklılıklarını analizine dâhil ederek, eğitime yapılan yatırımın bireylerin gelir düzeylerinde büyük ölçüde artışa yol açtığını iddia etmiştir (Becker, 1993, s. 15-17). Becker, eğitimi bireyin bilgi ve beceri seviyesini artırarak gelecekte daha yüksek gelir elde etme potansiyelini güçlendiren bir yatırım olarak tanımlarken, Mincer işbaşı eğitimi de bu kapsama dâhil etmiştir. Mincer, “*On The Job Training: Costs, Returns and Some Implications*” adlı makalesinde, eğitimi beceri kazanımı ya da işçi verimliliğini artırmak amacıyla yapılan yatırımlar olarak tanımlamış ve örgün eğitim ile işbaşı eğitimi bir yatırım unsuru olarak değerlendirerek elde edilecek yatırım getirilerini karşılaştırmıştır (Mincer, 1962, s. 50). Mincer'in analizi, kazançlar ile eğitim ve verimlilik arasındaki doğru orantılı ilişkiyi vurgulayarak, bu yatırımların ekonomik değerini ortaya koymaktadır.

Beşeri sermaye teorisinin “çözümlemeye” yöneldiği bir diğer konu, kadınların işgücü piyasasındaki değişen konumlarıdır. Becker, kadınların eğitim seviyelerindeki değişikliklerin toplumsal cinsiyet rolleri üzerindeki etkisini vurgulayarak, beşeri sermayelerine yaptıkları yatırımların ekonomik bağımsızlıklarını artırdığını belirtmiştir. 1960'lara kadar kadınların üniversite eğitimine devam etme oranının erkeklerden daha düşük olduğunu ve genellikle öğretmenlik, ev ekonomisi, yabancı diller ve edebiyat gibi “kadın alanları” olarak nitelendirilen alanlara yöneldiğini ifade etmektedir. Ancak, 1979'dan itibaren durumun radikal bir şekilde değişiklik gösterdiğini belirten Becker, kadınların daha nitelikli işlerde (muhasabe, hukuk, tıp ve mühendislik gibi alanlarda) daha belirgin roller üstlenmeye başladığını vurgulamaktadır (Becker, 1993, s. 18-19). Bu bağlamda beşeri sermayeye yapılan yatırımların kadınların eğitiminde meydana gelen değişiklikler yoluyla fayda ve maliyetleri nasıl etkilediği konusunu ele almaktadır. Mincer ise eğitim yatırımı ve kazanç arasındaki ilişkiyi incelerken kadınların işgücü piyasasına katılımı ve işyeri eğitimine yapılan yatırım konusundaki cinsiyetler arası farklılıkları dikkate alarak kişiler arası kazanç farklılıklarını bu yolla açıklamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda, kadın ve erkek arasında örgün eğitim için yapılan harcamalar arasında çok az fark olmasına rağmen işbaşı eğitimine yapılan harcamaların erkeklerin yaptığı yatırımların yaklaşık onda biri kadar olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu farklılığı, kadınların genellikle çalışma yaşamlarının yarısından azını işgücü olarak geçirmeyi bekleme ve çocuk bakımı gibi nedenlerle uzun vadede işgücü piyasasından ayrılma olasılıklarının daha yüksek olması olarak açıklamıştır (Mincer, 1962, s. 66).

Mincer (1962), kadınların işgücü piyasasında karşılaştığı engelleri ele alırken, 1955 yılında yayınlanan “*The Apprenticeships of Women and Girls*” adlı uluslararası çalışmanın verilerine dayanarak, kadınların mesleki kariyer yapma sürecinde işbaşı eğitimine erişimlerinin cinsiyet temelli önyargılar nedeniyle sınırlı olduğunu ve bu durumun kadınların daha yüksek beceri düzeylerine ulaşmalarını engellediğini vurgulamıştır. Mincer, ayrıca kadın ve erkek arasındaki ücret farklılıklarına ilişkin başka bir çalışmaya atıfta bulunarak, iş özelliklerinin detaylı ve spesifik olduğu durumlarda ücret oranlarının her iki cinsiyet için de birbirine yaklaştığını; ancak iş sınıflandırmaları genelleşip daha az spesifik hale geldikçe, özellikle yüksek beceri gerektiren pozisyonlarda ücret farklarının belirginleştiğini ifade etmiştir (Mincer, 1962, s. 66-67). Bu bulgular, işbaşı eğitimi yatırımlarının eksikliğinin kadınların işgücü piyasasında daha düşük ücretli ve düşük nitelikli işlerde çalışmasına yol açtığını göstermektedir. Mincer, cinsiyete dayalı ücret eşitsizliklerini ve kadınların ekonomik olarak dezavantajlı konumunu işbaşına yapılan bir yatırım eksikliği olarak açıklamıştır.

Beşeri sermaye teorisi, bireylerin eğitim ve iş deneyimi gibi faktörlere yaptıkları yatırımların, gelir düzeylerini ve ekonomik fırsatlarını artıracaklarını öne sürer. Mincer ve Polanchek’in (1974) “*Family Investments in Human Capital: Earnings of Women*” adlı çalışması, bu teorinin toplumsal cinsiyet boyutunu ele alarak kadınların işgücü piyasasındaki konumunu analiz etmektedir. Araştırmacılar, kadınların işgücü piyasasına katılımının evlilik ve annelik gibi toplumsal roller nedeniyle kesintiye uğramasının, iş deneyiminin süresizliğine ve dolayısıyla beşeri sermaye birikiminin sınırlı kalmasına yol açtığını savunmaktadırlar. Özellikle, eğitim gibi beşeri sermaye yatırımlarının işgücü piyasasında daha düşük getiri sağlamasının kadınların kariyer motivasyonunu zayıflattığını ve işverenlerin kadın çalışanlara yönelik olumsuz algılarını pekiştirdiğini belirtmektedirler. Bu bağlamda eğitim, kadınların işgücü piyasasındaki konumunun iyileştirilmesi noktasında kritik bir role sahip olmakla birlikte, toplumsal cinsiyet normlarının sınırlayıcı etkileri nedeniyle kadınların beşeri sermaye getirilerini tam anlamıyla gerçekleştiremediklerini ortaya koymaktadır (Mincer ve Polanchek, 1974, s. 80,107).

Ayrıca beşeri sermaye teorisinde aile merkezi bir figür olarak ele alınmaktadır. Teori, bireylerin eğitim ve beceriler aracılığıyla ekonomik çıktıları artırabileceğini öne sürerken, Mincer ve Polachek, bu teoriyi aile yaşamı bağlamında ele almış ve piyasa dışı faktörlerin beşeri sermaye yatırımları üzerindeki etkisini tartışmıştır. Aileyi ekonomik bir birim olarak değerlendiren araştırmacılar, aile içinde yapılan kaynak dağılımının ve görev paylaşımının, aile bireylerinin beşeri sermayelerine yapılan yatırımları ve bu yatırımların toplumsal ve ekonomik sonuçlarını nasıl şekillendirdiğini vurgulamıştır (Mincer ve Polachek, 1974, s. 76-77). Öte yandan Becker, ailelerin çocuklarına yaptığı yatırımların, çocukların bilgi, beceri, değer ve alışkanlıklarını şekillendirmedeki merkezi rolünü ele almıştır. Ona göre, eğitilmiş bireyler genellikle daha iyi aile geçmişine sahip olmakta; bu durum, kazanç potansiyellerini artırmakta ve ortalamanın üzerinde gelir elde etmelerine olanak tanımaktadır. Becker ayrıca, erken eğitimin önemine ve aile tarafından sağlanan bu eğitimin çocuğun gelecekteki başarısındaki etkisine dikkat çekmiştir (Becker, 1993, s. 21). Her iki yaklaşım da ailelerin ekonomik faaliyetlerde ve çocukların yetiştirilmesinde oynadığı rolün, bireylerin beşeri sermaye birikiminde kritik bir etken olduğunu ortaya koymaktadır.

3. Beşeri Sermaye Teorisine Eleştirel Bir Bakış

Bilgi ve nitelikli insan gücü kavramları çeşitli yaklaşımlarla yerli literatüre dâhil edilmiş ve zaman içinde uluslararası alanda *human capital* (beşeri sermaye) teriminin kullanımı geniş bir fikir birliği kazanmıştır. Becker, “*Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*” adlı eserinde, terimin başlangıçta insanları makine veya köle gibi görmek şeklinde eleştirildiğini, ancak zamanla bu yaklaşımın sadece ekonomi alanında değil, sosyal bilimlerin genelinde kabul gördüğünü belirtmiştir (Becker, 1993, s. 16). Bu evrim, beşeri sermaye kavramının tartışmalı başlangıcını aşarak disiplinlerarası bir kabul sürecine girmesini sağlamıştır. Beşeri sermaye teorisi zamanla ekonomik disiplinlerde geniş bir kabul görse de, bu teorinin kapitalist sistem içerisindeki işlevinin ve etkilerinin derinlemesine incelenmesi bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu aşamaya geçmeden önce beşeri sermaye teorisyenlerinin çalışmalarında göz ardı ettikleri bazı önemli noktaları ele alarak ilerlemenin daha sağlıklı olacağı düşünülmektedir. Teorinin temel varsayımı olan eğitime yapılan yatırımın kazançları (yani ücretleri) artırıcı etkisine odaklanarak diğer bir deyişle sadece parasal değere odaklanan dar bir pencereden bakarak söz konusu varsayımı kabul etmek yöntemsel açıdan sorunlu olup, farklı faktörleri göz ardı eden bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle, beşeri sermaye teorisinin dar penceresinden uzaklaşmak ve farklı değişkenleri dikkate alan geniş bir perspektiften ilerlemek gerekmektedir. Geçim giderlerinin gittikçe arttığı bir konjonktürde, ücretlerin nominal olarak artması reel olarak da artış göstermesi anlamına gelmeyebilir. Daha açık bir ifadeyle nominal ücretler artarken reel

ücretlerin düştüğüne, yani işçilerin satın alma gücünün mutlak olarak azaldığına dair çok sayıda örnek verilebilir. Neoliberalizmin küresel ölçekte yaygınlaştığı günümüz dünyasında, sadece üçüncü dünya ülkelerinde değil gelişmiş ülkelerde de reel ücret kayıplarının istisna olmaktan çıkıp “kural” haline geldiği bilinmektedir. “Demek ki, işin para olarak fiyatı, yani saymaca (nominal) ücret ile gerçek ücret, yani ücret karşılığında gerçekten verilen metaların niceliği birbirlerine tastamam uymazlar. Şu halde ücretin yükselmesinden ya da düşmesinden söz ettiğimiz zaman, yalnız işin para olarak fiyatını, yani saymaca ücreti düşünmemeliyiz” (Marx, 1975, s. 48). Bu nedenle teoriyi sadece eğitim faktörüne odaklanarak temellendirmek beşeri sermaye teorisinin dar penceresinde sıkışıp kalmak demektir. Bu nedenle farklı değişkenleri dikkate alarak kapsamlı bir bakış açısı geliştirmek farklı olgusal gerçekliklerin varlığına ışık tutması açısından oldukça önemlidir.

Beşeri sermaye teorisyenlerinden Mincer (1962) eğitim ve verimlilik arasındaki doğru orantılı ilişkiyi ele alarak kazançlar üzerindeki etkisini incelemekte ve esasında bireysel verimlilik artışına odaklanmaktadır. Verimlilik artışının esas nedeni başka bir deyişle verimlilik sonucunda elde edilen çıktının nasıl paylaşılacağı konusu göz ardı edilmektedir. “Kazançları” (reel ücret artışlarını) eğitim ile verimlilik arasındaki doğru orantılı ilişki üzerinden açıklama çabası, sermayenin göreceli artık değer üretimini azamileştirme güdüsünü ve onun böyle bir güdüyle attığı devasa adımları dikkatlerden uzak tutmaktadır. Emek gücünde ortaya çıkan üretkenlik artışı, sermaye birikim sürecine daha fazla emeğin sömürülmesi olarak yansımaktadır (Şimşek, 2014, s. 28-29). Bu durumda, söz konusu analiz sömürü ilişkisini gizleyen bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğitime yapılan vurgunun ardındaki esas itici güç, kapitalist üretim ilişkilerinin ve sermaye birikiminin gereklilikleri doğrultusunda işçi sınıfının niteliklerinin şekillendirilmesi ve emeğin sermaye lehine daha etkin bir şekilde kullanılmasıdır.

Aile gibi piyasa dışı faktörlerin de teorinin kapsamına alınmasının ardında kapitalizmin kurumsal yapılarını güçlendirmek amacı yatmaktadır. Ayrıca beşeri sermaye teorisi aile içindeki iş bölümü ve uzmanlaşma konusundaki vurguları ile cinsiyet eşitsizliğini besleyen ve toplumsal eşitsizliklere katkıda bulunma potansiyeline sahip başka bir mekanizma haline dönüşmektedir (Şimşek, 2014, s. 30). İşgücü piyasasına katılım ile aile içi rol dağılımı arasında bir uyum sağlanması gerektiğinden bahsedilirken (Mincer ve Polanchek, 1974), toplumsal normlar göz ardı edilmekte; kadınların düşük nitelikli işlerde çalışması, beşeri sermayelerine yeterince yatırım yapamamaları ve aile içi sorumlulukları nedeniyle işgücü piyasasından uzak kalmalarıyla ilişkilendirilmektedir. Ancak işgücü piyasasında kadınların ayrımcılığa uğramaları gerçeği ve aile içi güç ilişkileri ya da ataerkillik çözümlene dışında tutulmaktadır. Mincer (1962) cinsiyete dayalı ücret eşitsizliğini işbaşı eğitime yapılan bir yatırım eksikliği olarak görmektedir. Yine aynı şekilde Becker (1993) da kadınların işgücü piyasasında değişen konumlarını beşeri sermayeye yapılan yatırımlar üzerinden analiz etmektedir. Bu teori çerçevesinde, kadınların belirli işlerde çalışmaları cinsiyetlerinden dolayı doğal bir durum olarak kabul edilmekte ve bu durum normalleştirilmektedir. Beşeri sermaye teorisi; işverenlerin beşeri sermayesine en fazla yatırım yapan kişileri rasyonel olarak seçtiği varsayımından hareketle, meritokratik fikirlere güçlü bir vurgu yapmakta ve işteki eşitsizliklerin bu şekilde açıklanabileceğini öne sürmektedir. Kadınlar ve erkekler aynı eğitim seviyesine sahip olsalar dahi, ataerkillik ideoloji ve işgücü piyasasındaki cinsiyetçi yaklaşımlar, kadınları dezavantajlı bir konuma itmektedir. Neoklasik iktisat yaklaşımı ise kadınları ev içi rollerle sınırlandırarak, işgücü piyasasındaki bu dezavantajlı konumlarını ideolojik olarak meşrulaştırmanın zeminini hazırlamaktadır.

Beşeri sermaye teorisyenleri işteki cinsiyet farklılıklarını açıklayabilmek için kişilerin çalışma kapasitelerini işgücü piyasasına “arz etmeleri”nin özellikleri üzerine odaklanmaktadır. “Rasyonel” davranışlara ve fayda maksimizasyonuna vurgu yapan bu teori, toplumsal cinsiyet rollerinin öğrenilmesi sürecini açıklamakta başarısızdır ve kadın erkek arasında doğal farklılıkların bulunduğu varsayımını kabul eden bir yaklaşımı benimsemektedir (Strangleman ve Warren, 2015, s. 165). Kadın istihdamını analiz ederken beşeri sermaye teorisi kadınların işgücü piyasasına katılımını örgün eğitim düzeyi ve işbaşı eğitime yapılan yatırımlar, kadının doğurganlığı, çocuk bakımı, çocuk sayısı, annelik ve evlilik gibi farklı faktörler arasındaki bağlantıları ele alarak açıklamakta (Becker, 1993; Mincer, 1962; Mincer ve Polanchek, 1974), toplumsal değer ve ilişkilerden soyutlanmış bir perspektiften hareket etmektedir.

4. Beşeri Sermaye Teorisinin Sınıf Temelli Analiz Kapsamında Değerlendirilmesi

Beşeri sermaye teorisyenleri, işgücü piyasasında gerçekleşen süreçleri bireysel tercihler, doğal kaynaklar (bireysel yetenekler) ve alternatif üretim teknolojilerinin etkileşimiyle sınırlandırarak açıklarken, sınıf ve sınıf çatışması gibi önemli toplumsal dinamikleri dışlamaktadır. Eğitim hizmetlerinin arzını açıklamak için bireysel tercih modeline başvuran beşeri sermaye teorisi, neden belli türlerde okullarda, belirli bir eğitim seviyesi elde edildiğini ve neden belirli şekillerde yetiştirilmek zorunda kalındığını açıklamakta yetersizdir ve sınıf

dinamiklerini ele almaktan kaçındığı için de bir o kadar yüzeyseldir (Bowles ve Gintis, 1975, s. 74-75). Emek piyasalarının karmaşık yapısını asimetrik bilgi varsayımı üzerinden piyasa aksaklıklarına indirgemek ve sınıf, çatışma ve güç gibi olguları göz ardı etmek (Fine, 2017, s. 144) sınıf ve sınıf çatışmalarının işgücü piyasasının işleyişi üzerinde önemli etkisi olduğu ve bu olgunun işçilerin karşılaştığı zorlukları, ücret eşitsizliklerini ve çalışma koşullarını belirlediği gerçeğini gizlemek anlamına gelmektedir.

Bu bağlamda, beşeri sermaye kavramının kullanımına yönelik kapsamlı bir eleştirel çerçeveye duyulan ihtiyaç, Samuel Bowles ve Herbert Gintis (1975) tarafından 1970'lerde ABD'deki eğitim bağlamında Marksist bir perspektiften yola çıkılarak giderilmektedir. Tartışmaları daha temel bir düzeyde olup, beşeri sermaye teorisinin işgücü piyasasını açıklama yöntemlerinin bilinçli bir şekilde sınıf ve sınıf çatışmasının önemini göz ardı ettiğini ortaya koymaya yöneliktir. Bu teori, emeğin üretkenliğini artırmak için eğitim, sağlık gibi alanlara yapılan yatırımların işverenlere sağladığı yüksek verimlilik potansiyeli vurgulanarak eleştirilmektedir. Yazarlara göre, beşeri sermaye teorisi, emeği bir sermaye biçimi olarak ele alarak "emek" kavramını etkin bir şekilde ortadan kaldırmakta ve emeğin sermaye kavramı içerisinde görünmez hale gelmesine yol açmaktadır (Bowles ve Gintis, 1975, s. 74). Bu perspektif, emeği salt bir meta olarak ele almakta, böylece işçilerin özgün karakterlerini ve değerlerini göz ardı etmektedir. Daha açık bir ifadeyle, emeğe sermaye kavramının bir parçası ya da yalnızca bir sermaye biçimi olarak yaklaşılarak, canlı emeğin insan ve emekçi olarak öznel varlığı, sınıfsal mensubiyeti ve kimliği görünmez kılınmakta ve emekle sermaye arasındaki antogonistik ilişki yadsınmaktadır. Bowles ve Gintis bu süreci "İnsan, ameliyatın başarılı olduğu, ancak hastanın ortadan kaybolduğu gibi huzursuz bir hisse kapılıyor!" (1975, s. 74) benzetmesiyle ifade ederek, emeğin öznel varlığının sermaye kavramı içinde nasıl kaybolduğunu dramatik bir şekilde vurgulamaktadır. Bu eleştiriler, teorisinin ekonomik boyutların ötesinde sosyal ve sınıfsal boyutları da içermesi gerektiğini ve teorisinin eleştirel bir bakış açısıyla yeniden değerlendirilmesinin önemini ortaya koymaktadır.

Neoklasik iktisatçılar, işçinin emeğini bir mal ve hizmet değişimi, yani basit bir meta gibi ele alarak emeğin toplumsal yönünü göz ardı eden bir yaklaşımı benimsemiş ve emeği analitik çerçevelerine bu şekilde entegre etmişlerdir. Bowles ve Gintis, neoklasik iktisat teorilerine yönelik Marksist perspektiften dört önemli eleştiri sunmaktadır. İlk olarak, neoklasik iktisadın işletmeleri "kara kutu" olarak ele almasını ve bu kurumların iç işleyişinin toplumsal ve politik boyutlarını göz ardı etmesini eleştirirler; işletmelerin yalnızca üretim faktörlerini birleştiren mekanizmalar olmadığını, aynı zamanda sınıf mücadeleleri ve toplumsal değişimlerin odağında olduğunu vurgularlar. İkinci eleştirileri, kapitalist üretim yapılarının hammaddeleri ürünlere dönüştürme sürecinin yanı sıra, çalışma ortamında işçilerin yeni beceriler kazanmalarını sağlayarak toplumsal ve dönüştürücü bir süreç olduğunu belirtir. Üçüncü eleştirileri, emeğin bir meta veya ticari mal olarak görülmesine yönelik olup, bu yaklaşımın emekçileri pasif varlıklar yerine, kendi amaçları için aktif olarak mücadele eden özneler olarak ele almanın önemini savunurlar. Son olarak, emek ve ücret ilişkisindeki güç eşitsizliğine işaret ederler. Bu ilişkinin neoklasik teorisinin iddia ettiği gibi yalnızca piyasadaki emek arz ve talebi gibi basit bir piyasa işlemi olmadığını, bu tarz bir yaklaşımın emek üzerindeki tahakkümünü soyutlamak anlamına geldiğini vurgularlar. Dolayısıyla ücret politikalarının işletme kârlarını maksimize etmek amacıyla işverenler tarafından manipüle edilebildiğini öne sürerler (Bowles ve Gintis, 1975, s. 74-76). Bu eleştiriler, neoklasik iktisat yaklaşımlarının işçi ve işveren arasındaki ilişkilerdeki güç dinamiklerini yeterince ele almadığını göstermesi açısından son derece önemlidir.

Kapitalistin işçi üzerindeki tahakkümünü, Marx'ın "emek" ve "emek gücü" arasında yaptığı ayrımı ele alarak daha somut bir hale getirebilmemiz mümkündür. Marx, işçileri çalışma yetenek ve kapasitelerinden ayırt etmek amacıyla emek gücü kavramını kullanır. Emek gücü, mevcut örgütsel ve teknik koşullar göz önüne alındığında, işçinin fiziksel ve zihinsel yetenekleri kapsamında üretim sürecine katkıda bulunma yetisi olup kapitalist tarafından işçiden beklenen maksimum performans düzeyini temsil etmektedir. Bu bağlamda, işçinin kapitalist ile ilişkisinin piyasa dinamikleri açısından temel niteliği, potansiyel (müstakbel) işçinin kendi emek gücü üzerindeki tasarruf/kontrol yetkisini belirli bir ücret karşılığında kapitaliste devretmeye razı olmasıdır. Emek ise, üretim sürecindeki somut faaliyeti yani fiili çalışmayı ifade etmektedir (Bowles ve Gintis, 1975, s. 76). Dolayısıyla işçi tarafından ortaya koyulan/sarf edilen "emek", piyasa tarafından belirlenebilecek ya da üzerinde hesap yapılabilecek bir şey olmayıp mübadele ilişkileri bağlamında belirlenemez. Çünkü emek, emek gücünün bir ürünü olup, üretim sürecinde ortaya çıkan somut bir faaliyete karşılık gelmektedir. Kapitalizmin temel belirleyici özelliği, emek gücünün bir metaya dönüştürülmesidir. Bu nedenle, kapitalist üretim tarzı altında, emek gücü bir meta olarak işlev görür ve işçi tarafından yürütülen somut çalışmayı ifade eden emeği üretir. Bu süreçte kapitalist satın alır, işçi satar; ücretler ise emek gücünün fiyatıdır. İşçi emek gücünü ücret olarak adlandırılan bir fiyat üzerinden sermayedara satar; bu emek gücünün, belirli metaları üretmek üzere, emek olarak nasıl kullanılacağını belirler. Bu, basit bir alıcı-satıcı yani mübadele ilişkisini temsil eder. Emek gücünün sahibi ve satıcısı olan işçi, bu durumda köle olmayıp diğer mallar gibi alınıp satılabilen bir meta

olarak değerlendirilemez. Bir meta olarak kullanım değerine sahip olan emek gücü başka kullanım değerleri yaratma olanağı sunar ve bu özelliği hangi toplum içinde olursa olsun geçerlidir (Bowles ve Gintis, 1975, s. 76; Fine ve Saad Filho, 2021, s. 39). Ancak kapitalist toplumlarda, kullanım değeri satış için üretilmekte ve üretimde harcanan soyut emek-zaman ya da değer, ortaya çıkan ürünün/malın değeriyle ilişkilendirilerek somutlaştırılmaktadır. Böylece değer olarak emek, kapitalist toplumlarda somut ürünlerin satışıyla belirlenmekte ve emek somut bir malın değeri haline getirilmektedir. Marx'ın emek-değer teorisi olarak tanımladığı bu durum, yalnızca emeğin ürünlerinin mübadelesi yoluyla kurulan bölüşüm ilişkilerini açıklamakla kalmamakta aynı zamanda emek ile emek gücü arasında ayırım yaparak kapitalizme özgü daha temel üretim ilişkilerini de kavramaya yardımcı olmaktadır. Marx, emek ve emek gücü arasındaki ayırımı baz alarak kapitalist sistem içindeki temel ilişkileri ve emeğin nasıl sömürüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu sistemde, işçinin ürettiği değer aldığı ücretten daha fazla olup bu fazla değere yani "artık" değere kapitalist tarafından el konular (Bowles ve Gintis, 1975, s. 76; Fine ve Saad Filho, 2021, s. 39-40). Özünde, emek gücünün fiili çalışması sonucunda yaratılan katma değer (kâr+ücret) işçi sınıfı ve kapitalist arasında bölüşülür. Üretim sürecine, üretim araçlarını sağlamaktan başka bir katkısı olmayan kapitalist, kolektif emek sayesinde ortaya çıkan katma değerden emek pahasına kârını maksimize ederek sömürsünü gerçekleştirir. Dolayısıyla, işçi emek gücünü satarken aslında işveren tarafından sömürülmektedir. Kapitalist sistemin doğasında var olan eşitsiz güç ilişkilerini vurgulama noktasında söz konusu analiz son derece önemlidir.

Marx'ın kapitalist sistemin işleyiş mantığını ortaya koymak amacıyla emek ve emek gücü arasında yaptığı kritik ayırımı, neoklasik iktisadın göz ardı etmesi şaşırtıcı olmamakla birlikte, uygulanan bu yöntemde emek ile sermaye girdilerinin üretim sürecine eşit şekilde katkıda bulunduğu ileri sürülerek 'tarafsız' görünen ve bir o kadar kusurlu bir terminoloji kullanılmaktadır. Dolayısıyla beşeri sermaye kavramlaştırması, emeği piyasada alınıp satılabilen sıradan bir kaynak olarak değerlendiren yaklaşımın bir uzantısı niteliğindedir (Fine, 2017, s. 147; Fine ve Saad Filho, 2021, s. 40). Fine da kitabında Marx'ın bu ayırımına yer vererek, üretim ilişkileri bağlamında bir girdi olarak alınıp satılabilen şeyin emek değil çalışma kapasitesi yani emek gücü olduğunu; dolayısıyla bir "emek" piyasasının söz konusu olmadığını vurgulamaktadır. Bu durumda emek gücü, ancak kapitalist sistemde ücret karşılığı alınıp satılabilen bir meta olarak kabul edilmektedir. Buna ek olarak, kapitalist sistemde işverenlerin emek gücünü, kölelik sisteminde sahiplerin köleleri kendi mülkiyetinde görmelerine benzer şekilde ticari bir meta olarak gördükleri ve bunun da sömürü ilişkisini beraberinde getirdiği karşılaştırması yapılmaktadır (Fine, 2017, s. 146). Kapitalin birinci cildinde, emek gücünün sahibi ve satıcısı olan emek ile köle arasındaki birçok bakımdan benzerliğin varlığı vurgulanmaktadır:

"...emek gücü sahibinin emek gücünü daima belli bir süre için satmasını gerektirir; çünkü, o bunu toptan ve süresiz olarak satacak olursa, kendisini satmış, kendini özgür bir kişi olmaktan çıkarıp köle haline getirmiş, bir meta sahibi olmaktan çıkıp bir meta haline gelmiş olur" (Marx, 2015, s.170).

Emek süreci ve denetimi üzerinde hiçbir yetkisi olmayan emek, emek gücünü satmak ile satmamak arasında özgür olmakla birlikte, yaşamını devam ettirebilmek için emek gücünü satmaktan başka bir çaresinin olmayışı bu özgürlüğün sınırlı bir özgürlükten ibaret olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Marx, kapitalist toplum yapısının nasıl bir özgürlük yanılması yarattığını şöyle açıklar: "sınırları içinde emek gücü alım satımının gerçekleştiği dolaşım veya meta mübadelesi alanı, gerçekten insanın doğuştan sahip bulunduğu hakların tam bir cennetiydi" (Marx, 2015, s. 177). Marx, piyasada herkesin dilediği ürünü alıp satabildiği yani işçinin emek gücünü özgürce satışa çıkardığı, kapitalistin emek gücünü özgürce satın aldığı bu mübadele alanında bireylerin doğuştan gelen haklarını kullanma özgürlüğüne sahipmiş gibi gördükleri sahte cenneti tartışmaktadır. Dolayısıyla kapitalist toplum düzeninde meta mübadelesi alanı bir yanılısma yaratarak işçinin özgürlüğünü kısıtlayan ve sömüren bir sistemden ibarettir. Piyasadaki özgürlükler manzumesi sömürünün izlerini silmenin bir yolu olarak işlev görmektedir. Kimsenin köle olmadığı, kapitalizmle birlikte herkesin piyasanın sunduğu fırsatları kendi çıkarını maksimize etmek için özgürce kullanma yetisine 'güya' sahip olduğundan dem vurularak her türlü sömürünün izleri silinmeye çalışılmaktadır. Marx, bu durumu tüm gerçekliğiyle ortaya koymaktadır:

"Demek ki, ücret biçimi, iş gününün gerekli emek-zaman ve artık emek-zaman, karşılığı ödenmiş ve karşılığı ödenmemiş emek-zaman diye bölünüşü ile ilgili her türlü izi siler. Her tür emek, karşılığı ödenmiş emek olarak görünür...artık emek ya da karşılığı ödenmemiş emek bile karşılığı ödenmiş emek olarak görünür...ücretli işçinin karşılığını almadan harcadığı emek para ilişkisi ile gözlerden saklanır" (Marx, 2015, s. 517-518).

5. Beşeri Sermaye Perspektifinden Eğitimin İşlevi

Bowles ve Gintis, “*The Problem with Human Capital Theory- A Marxian Critique*” adlı makalelerinde eğitimin kapitalist sistem üzerindeki işlevine ilişkin açıklamalar getirmiştir. Eğitim, beşeri sermaye perspektifinden bakıldığında, belirli beceriler gerektiren işlere girebilmek için kişisel gelişimlerini artırmak, beceri kazanmak ve yeteneklerini geliştirebilmek noktasında kişilerin işgücü piyasasında rekabet güçlerini arttırmalarını sağlayan önemli bir araçtır. Konuya Marksist perspektiften yaklaşıldığında ise eğitimin emeği “üretmiş bir üretim aracı” olarak ele aldığı anlaşılmaktadır (Bowles ve Gintis, 2015, s. 77). Bu noktada kapitalist üretim sürecinde emek, eğitim marifetiyle daha üretken hale gelerek kapitalin kârını maksimize etmek için kullandığı bir üretim aracı haline dönüştürülmektedir. Holborow da beşeri sermaye kavramının ardında yatan ideolojiye dikkat çekerek, kavramın toplumsal çatışmanın ince bir şekilde maskelenmesi anlamına geldiğini belirtmektedir (Holborow, 2016, s. 93). Bu bağlamda kavram, emeğin yeteneklerinin metalaştırılmasını ve kişinin kendi yeteneklerine yabancılaşmasını kolaylaştırarak bireylerin kendilerini ekonomik bir değer olarak görmelerine neden olmaktadır. Dolayısıyla beşeri sermaye kavramı, eğitimin gerçek amacıyla bağdaşmayan bir maskenin ardına saklanarak bu anlayışın gizlenmesine hizmet etmektedir. Bu süreçte, eğitilmiş emeğin üretiminin sağlanması konusunda kapitalist mantığın arka planında yatan gerçekliğe değinilmesi yerinde olacaktır. Kapitalist sistemin varoluş koşullarının sürdürülmesinde kritik bir role sahip olan “eğitilmiş emek” bir yandan ekonomik sürecin devamlılığını sağlamaya katkıda bulunurken aynı zamanda emek gücünün tahakküm altında tutulmasında da etkili bir rol oynamaktadır. Bu durum, sermayenin üretim süreçlerinde ve çalışma hayatının yeniden şekillenmesinde de büyük bir görev üstlendiğini göstermektedir. Kapitalist sistemin devam edebilmesi, emek gücü üretimi kadar artık değer yaratılmasına da dayanmaktadır. Marx’ın Kapital eserinin birinci cildinde belirttiği üzere, işçinin kapitalist için çalıştığı ücretsiz zaman dilimi, artık emek zaman’dır. Artık emek zaman diliminde ortaya çıkan emek, yani artık emek, “kapitaliste yoktan yaratmanın bütün güzelliklerini sunan artık değeri oluşturur” (Marx, 2015, s. 216). Kapitalistin azami kâr güdüsü, onu hedefine ulaştıracak her yolu denemeye yani artık değeri mümkün olan en üst seviyeye çıkarmak için “mutlak” ya da “görelî” olmak üzere çeşitli sömürü yollarına itmektedir.

Mutlak artık değer süreci; işçilerin çalışma saatlerini uzatarak, işi daha yoğun hale getirerek, iş hızını yükselterek ya da işin işçi sınıfı ailesinin tümüne dağıtım yoluyla gerçekleştirilmektedir. Marx, emek süresinin karşılığı ödenmiş kısmını sabit tutarak toplam toplumsal emek süresinin artabileceğini söyler ve buna mutlak artık değer adını verir. Ancak, günün 24 saat oluşu ya da işçi sınıfının direnci, sendikaların etkisi, yasal sınırlamalar gibi etkenler mutlak artık değer üretimini sınırlandırmaktadır (Fine ve Saad-Filho, 2021, s. 56-58; Foley, 2010, s. 65). Dolayısıyla kapitalist sistemde sermaye birikim sürecinin süreklilik kazanabilmesi açısından mutlak artık değer üretimi sınırlı bir strateji olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada, sermaye birikim sürecinin bir gerekliliği olarak karşımıza çıkan emek gücünün beşeri sermaye perspektifinden dönüşümü, görelî artık değer üretimini gündeme getirmektedir. Görelî artık değer üretimi mutlak artık değerdeki gibi aynı sınırlılıklara sahip olmamakla birlikte kapitalizmin de gelişmiş bir evresine denk gelmekte ve sömürüyü azamileştirmenin başka bir yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. (Fine ve Saad-Filho, 2021, s. 58). Marx, “toplumsal emek süresinin, karşılığı ödenmiş kısmının emek verimliliğinin artması suretiyle küçülmesini *görelî artık değer*” kavramıyla açıklamaktadır (Foley, 2010, s. 65). Yani görelî artık değer, “üretkenlik kazançlarının kapitalist sınıfa mülk edinilmesi yoluyla” üretilmekte (Fine ve Saad-Filho, 2021, s. 58), görelî artık değer artışı da “değişmez sermaye (makineler) ve değişken sermayedeki (emek gücü) üretkenlik artışı ile” gerçekleşmektedir (Şimşek, 2017, s. 89). Dolayısıyla görelî artık değer, çalışma süreleri değişmeksizin emeğin beceri ve niteliklerinin geliştirilmesi ya da teknolojik değişimler ve gelişmeler yoluyla artırılmaktadır. Burada önemli olan emeğin üretkenliğinin artırılmasıdır. Kişinin beceri ve yeteneklerini geliştirmesiyle, yeni beceriler kazanarak o işte uzmanlaşma ile ya da iş araçlarının kısmen ya da tamamen değiştirilmesi ile işin daha hızlı bitmesi mümkün hale gelmektedir. Bu durumda, çalışma süreleri değişmeksizin, emeğin üretkenliğini artırmak suretiyle gerekli emek zaman yani emeğin kendisi için çalıştığı süre azalırken, artık emek zamanı yani kapitalist için çalıştığı süreyi artırarak sömürünün artması gerçekleşmiş olmaktadır. İşçi, daha kısa sürede daha fazla ürün ürettikçe yani işçinin artan üretkenliği daha hızlı ve daha verimli çalışmasına ve kapitalistin aynı süre zarfında daha fazla artık değer biriktirmesine (ve dolayısıyla sömürü artışına) olanak tanımakta; dolayısıyla emek gücünün değeri de azalmaktadır. Marksist analiz bağlamında, kapitalizmin varoluş koşullarından biri, emek gücünün sistematik bir şekilde sömürülmesidir. Bu sömürü, kapitalist sistemin gelişmiş bir aşamasında görelî artık değer üretiminin teşvik edilmesi yoluyla kendini göstermektedir. Emek gücünün beşeri sermayesinin, daha doğrusu eğitim, beceri ve niteliklerinin kapitalist üretim sürecinin gereksinimine uygun hale getirilmesi, işçinin üretkenliğinde ve değer yaratma kapasitesinde bir artışa yol açar. Bu bağlamda görelî artık değer, kapitalistlerin sermaye birikimini artırma arzusuna paralel olarak emek gücünün daha yoğun bir şekilde sömürülmesinin yöntemi olarak işlev

görmektedir. Buradan hareketle, kapitalist mantık içerisinde eğitim sistemi, eğitilmiş emek üretimi işleviyle kapitalist üretim ilişkilerine entegre olur ve sermayenin rekabet edilebilirliğini, diğer bir deyişle görece değeri artırmaya hizmet eder.

Eğitim alanında, beşeri sermaye kavramının sermayenin çıkarları doğrultusunda iki temel amaca hizmet ettiği vurgulanmaktadır. İlk olarak, emeğin şekillendirilmesi aşamasında eğitimin üstün rolü, işverenlerin mevcut ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli niteliklere sahip emeği tedarik edebilmelerine olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda, eğitim sisteminin, akademik müfredatın ötesine geçerek, kapitalist üretimin sosyal ve ekonomik ilişkileriyle uyumlu hale ge(tiri)lmesiyle daha yetkin işçilerin yetiştirilmesine yardımcı olması hedeflenmektedir. İkinci hedef, işgücü piyasasında bireyler arasındaki rekabetin artırılmasıdır. Rekabet, kişilerin becerilerini istikrarlı bir şekilde artırmalarına olanak tanırken, işverenlere üretim için en verimli bireyleri daha düşük maliyetlerle temin etme imkânı sağlar (Bowles ve Gintis, 1975, s. 77; Holborow, 2016, s. 93). Dolayısıyla eğitim temelli beşeri sermaye, işverenlerin taleplerini karşılayan ve bireyler arasında rekabeti tetikleyen ideolojik bir yapı oluşturmaktadır. Holborow, Belamy Foster (2011) ve Bowles ve Gintis'e (1976) atıfta bulunarak bu noktayı savunmaktadır:

“Eğitim meselelerinde ideolojinin açığa çıkarılması özel bir öneme sahiptir. Eğitim sistemleri kapitalizm için benzersiz bir ekonomik ve ideolojik rol oynar: insanları işe hazırlar; neyin öğretilmesi gerektiğini önceliklendirir ve herhangi bir tarihsel anda, eğitimin sermayenin ihtiyaçlarını en iyi nasıl karşılayabileceğine karar verirler” (akt. Holborow, 2016, s. 94).

Buradan hareketle, eğitim sistemi yalnızca bireysel tercihlere göre değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik ilişkilere uyum sağlayacak biçimde şekillendirilmektedir. Bu da eğitim sisteminin kapitalizmin ihtiyaçlarını karşılamak için bir araç olarak işlev gördüğünü göstermektedir.

Beşeri sermaye teorisyenleri, üretimin sosyal ilişkilerini ve eğitimin kapitalizmin yeniden üretimindeki rolünü göz ardı ederek, eğitim kararlarının analizi için tek boyutlu bir normatif çerçeve ortaya koymaktadırlar. Bu çerçeve, insan refahıyla “makul” bir ilişkisi bulunmayan ve eğitimin toplumsal bağlamını dikkate almayan bir bakış açısıyla şekillenmektedir. Dolayısıyla, eğitim sisteminin baskıcı doğası, disiplinli bir emek gücü üretiminin ayrılmaz bir parçasıdır ve üretim süreçlerinin toplumsal ilişkileriyle doğrudan ilişkilidir (Bowles ve Gintis, 1975, s. 82). Eğitimin yalnızca kişinin yeteneklerini ve dolayısıyla verimliliğini artırarak daha yüksek kazanç sağlaması ile ilişkilendirilmesi ve kapitalizmin yeniden üretimi noktasındaki rolünden soyutlanması, eğitim sisteminin bir baskı ve disiplin mekanizması olarak işlediği, disiplinli ve itaatkâr bir işçi kitlesi yarattığı gerçeğini gözlerden uzak tutmaktadır. Braverman'ın (2008, s. 395) da belirttiği gibi eğitim yoluyla kazanılan nitelikler yalnızca işlerin gerçekleştirilmesi için değil, aynı zamanda toplumsal kurallara uyum ve yasalara itaat gibi gereksinimleri de karşılama açısından önemli olup, yönetilebilir bir toplumun oluşmasına da kaynaklık etmektedir. Dolayısıyla eğitim yalnızca beceri kazandırmakla kalmaz, aynı zamanda iş dünyasında değer taşıyan itaatkârlık ve hiyerarşi gibi özellikleri de aşılıyarak işverenlerin üretim süreci üzerinde kontrol mekanizması sağlamalarını kolaylaştırmakta, yönetilebilir bir toplumun oluşmasına zemin hazırlamaktadır.

6. Sonuç

Beşeri sermaye, klasik iktisat düşüncesinden günümüz ekonomik analizlerine uzanan bir süreçte, bireysel verimlilik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklayan önemli bir teori olarak gelişmiştir. Beşeri sermaye kavramı, klasik iktisatçılar tarafından bireyde somutlaşan bilgi, beceri ve nitelikler olarak ele alınırken, neoklasik teoriyle birlikte bireylerin gelecekteki faydalar için bilinçli yatırımlarını vurgulayan bir anlam kazanmış ve işçileri fiziksel girdilere indirgemesiyle toplumsal boyutundan koparılmasına yol açmıştır. Neoklasik iktisatçılar, eğitimin bireysel üretkenliği artırıcı etkisine odaklanarak beşeri sermaye teorisini geliştirmiş ve insanı matematiksel modellerle analiz ederek eğitilmiş emeği verimliliği artıran temel bir unsur olarak konumlandırmışlardır. Ayrıca işçinin emeğini bir mal ve hizmet değişimi, yani basit bir meta gibi ele alarak emeğin toplumsal veçhesini göz ardı eden bir yaklaşımı benimsemişler ve emeği analitik çerçevelerine bu şekilde entegre etmişlerdir. Bu gelişim sürecinde emeğin sosyal boyutunun ihmal edilmesi, beşeri sermayenin çok boyutlu doğasının anlaşılması adına eleştirel bir yaklaşımı zorunlu kılmıştır.

Eleştirel olmayan iktisat geleneği, beşeri sermaye teorisinin temel dayanağını oluşturmakla birlikte, ekonomik olguları sınıfsal ve toplumsal bağlamından soyutlayarak analiz etme eğilimindedir. Bu yaklaşım, emeğin üretim süreçlerindeki sömürsünü gizleyen bir çerçeve sunarak, eğitim gibi sosyal kurumların toplumsal eşitsizlikleri derinleştiren işlevlerini göz ardı etmektedir. Dahası, bu gelenek, emek-sermaye ilişkilerini ampirik gözlemlerle sınırlı bir biçimde ele almakta ve bu ilişkilerin ardındaki tarihsel ve yapısal dinamikleri yeterince sorgulamamaktadır (Ercan ve Özar, 2000, s. 22-23). Bu bağlamda, eleştirel olmayan iktisat kapitalizmin toplumsal ilişkiler üzerindeki etkilerini derinlemesine kavrayabilmek için yetersiz bir çerçeve

sunmakta ve daha kapsayıcı, eleştirel bir analiz gerekliliğini ortaya koymaktadır. Emek gücünde somutlaşan bir kavram olarak beşeri sermaye, matematiksel modeller perspektifinden analiz edildiğinde, insan unsurunun sosyal yönünü göz ardı ederek emeğin katkılarını soyutlama eğilimindedir. Bu nedenle, çok yönlü ve karmaşık bir yapıya sahip olan bu kavramı anlamak ve analiz etmek için beşeri sermaye analizine eleştirel bakış açısı ile yaklaşmak ve bu merceğe çerçevesinde ele almak bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gerek Adam Smith gibi klasik burjuva iktisatçıların gerekse onların fikirlerinden hareketle neoklasik beşeri sermaye teorisini geliştirenlerin ortak hedefi, üretim araçları ve emeğin maksimum verimlilikte kullanılması ve bu verimliliğin sürdürülebilirliğinin sağlanmasıdır. Beşeri sermaye teorisi, eğitim ve sağlık gibi alanlara yapılan yatırımların emeğin üretkenliğini artırdığına odaklanarak emeği bir sermaye türü olarak ele almakta; böylece emeğin özgün niteliğini ve sınıfsal karakterini göz ardı ederek onu sermaye kavramı içinde eritirken, emekle sermaye arasındaki antagonistik ilişkiyi görünmez kılmaktadır. Marksist perspektifi benimseyen Bowles ve Gintis (1975), neoklasik iktisadi yaklaşıma dört temel eleştiri getirmektedir: Birincisi, neoklasik iktisadın işletmeyi “kara kutu” olarak görerek toplumsal ve politik boyutları ihmal etmesidir; oysa işletme, sınıf mücadeleleri ve toplumsal değişimlerin bir yansımasıdır. İkinci olarak, kapitalist üretim yapıları eleştirilerek üretim sürecinin yalnızca bireylerden değil, toplumsal ve dönüştürücü bir dinamikten oluştuğu vurgulanmaktadır. Üçüncü eleştiride, emeğin meta olarak ele alınması reddedilmekte ve işçiler, kendi amaçları doğrultusunda hareket eden aktif özneler olarak tanımlanmaktadır. Son olarak, emek-ücret ilişkisindeki güç eşitsizliğine dikkat çekilerek, ücret politikalarının kapitalistin kârını maksimize etme aracı olduğu ve işveren ile işçi arasında eşit pazarlık gücünün olmadığı belirtilmektedir (Bowles ve Gintis, 1975, s. 74-76).

Marx’ın emek ve emek gücü ayrımına dayanan analizi, neoklasik iktisadın emek ve sermaye girdilerinin üretim sürecine eşit şekilde katkıda bulunduğunu iddia eden “tarafsız” ancak kusurlu terminolojisine bir meydan okuma olarak değerlendirilmektedir. Marx (2015), kapitalist sistemin işleyiş mantığını ortaya koyarak, işçinin emek gücünü özgürce sattığı yarılsaması altında, ürettiği değerlerin bir kısmına kapitalist tarafından el konulduğunu ve bu sömürü ilişkisinin görünmez kılındığını vurgulamaktadır. Kapitalist sistem, işçilerin emek gücünü alınıp satılabilen bir meta olarak değerlendirerek, piyasa özgürlüğü yarılsaması yaratmaktadır. Emek gücünü satmakta özgür olan birey, hayatta kalabilmek için emek gücünü satmak zorunda kaldığından, bu özgürlük yalnızca biçimsel bir özgürlük olarak kalmaktadır. Bu çerçevede beşeri sermaye teorisinin sınıf ve çatışma dinamiklerini göz ardı eden yaklaşımı, kapitalist sistemin emeği sömürme süreçlerini ve bu süreçlerin toplumsal yapı üzerindeki etkilerini yetersiz bir şekilde ele alır. Marx’ın “emek” ve “emek gücü” ayrımı bu eksiklikleri gidermek için güçlü bir çerçeve sunar ve kapitalist üretim ilişkilerinin altında yatan eşitsizlikleri açıkça ortaya koyar. Bu bağlamda, kapitalist sistemin özgürlük ve fırsat eşitliği söylemlerine karşın, işçilerin emek gücünün sermaye birikimini sürdürülebilir kılmak adına sistematik olarak sömürüldüğü gerçeği göz ardı edilemez. Eğitim sistemi de bu süreçte, kapitalist üretimin sosyal ve ekonomik gereksinimlerine hizmet eden bir araç olarak işlev görmekte ve toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretilmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Sonuç olarak, beşeri sermaye kavramlaştırması, emeği piyasada alınıp satılabilen sıradan bir kaynak olarak gören yaklaşımın uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Becker, G. S. (1993). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education, (Third Edition)*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bowles S., Gintis, H. (1975). The Problem With Human Capital Theory A Marxian Critique. *American Economic Review*, 65(2), 74-82.
- Ercan F. ve Ş. Özar. (2000). İşgücü piyasası Teorileri ve Türkiye’de İşgücü piyasası Çalışmalarına Eleştirel Bir Bakış. *Toplum ve Bilim Dergisi*. 86, 22-71.
- Fine B. ve Saad-Filho A. (2021), *Marx’ın Kapital’i* (2. Baskı), (Çev. N. Satlıgan), İstanbul: Yordam Kitabevi.
- Fine, B. (2017). *Mikroiktisat Eleştirel Bir Kılavuz*. İstanbul: Yordam Kitap
- Foley, D.K. (2010). *Kapital’i Anlamak, Marx’ın İktisat Teorisi* (1. Baskı), (Çev. H. Öngel). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Gardiner, J. (1998). Beyond Human Capital: Households In The Macroeconomy. *New Political Economy*, 3(2), 209–221. doi:10.1080/13563469808406350

- Holborow, M. (2016). Neoliberalism, Human Capital And The Skills Agenda İn Higher Education – *The Irish Case*. 93-111. <https://www.researchgate.net/publication/267978143> Erişim Tarihi: 10.12.2023
- Marx, K. (1975). *Ücretli Emek ve Sermaye Ücret, Fiyat ve Kâr* (1. Baskı). (Çev. S. Belli). Ankara: Sol yayınları.
- Marx, K. (2015). *Kapital 1. Cilt*. (Çev: M. Selik-N. Satlıgan). İstanbul: Yordam Kitap.
- Mincer, J. (1958). Investment in Human Capital and Personal Income Distribution. *Journal of Political Economy*, (66) 4, 281- 302.
- Mincer, J. (1962). On The Job Training: Costs, Returns and Some Implications *Journal of Political Economy*, The University of Chicago Press, 70 (5), 50-79.
- Mincer, J., Polanchek, S. (1974). Family Investments İn Human Capital: Earnings Of Women, *Journal of Political Economy*, No. 82, Sayı 2.
- Smith, A. (1997). *Ulusların Zenginliği* (2. Baskı). (Çev. A. Yunus ve M. Bakırcı). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Strangleman, T., Warren T. (2015). *Çalışma ve Toplum Sosyolojik Yaklaşımlar Temalar ve Yöntemler* (1. Baskı). (Çev. F. Man). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Şimşek, G. (2014). *Sermaye Birikiminin Stratejik Belirleyeni: Beşeri Sermaye (Türkiye’de Sermaye Birikim Sürecini Beşeri Sermaye Üzerinden Okumak)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şimşek, G. (2017). Türkiye’de Üretken Sermaye Oluşum Sürecinin Önündeki Engel Olarak Beşeri Sermaye ve Beşeri Sermaye Oluşturma Politikaları. *Politik Ekonomik Kuram*, 2(1), 79-117.
- Yumuşak, İ. (2008). Beşeri Sermayenin İktisadi Önemi ve Türkiye’nin Beşeri Sermaye Potansiyeli. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. 55, 4-48.

Research Article

Beşeri Sermaye Kavramının Eleştirel Analizi: Matematiksel Modellerin Ötesinde

Critical Analysis of the Concept of Human Capital: Beyond Mathematical Models

Merve ÇELİK GÖNÜLTAŞ

Dr., Serbest Araştırmacı

merve.celik06@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3914-6210>

Extensive Summary

The study emphasises that human capital theory occupies a not insignificant place in the stock of 'useful scientific material' of the capitalist class, with its 'theoretical' dimension that mystifies the exploitation of educated workers, as well as its practical dimension that can guide education and labour policies, and aims to critically examine the basic dynamics of capitalist production management and its effects on labour.

Human capital has evolved as an important theory explaining the relationship between individual productivity and economic growth in a process ranging from classical economic thought to contemporary economic analysis. There are two different interpretations of the concept of 'human capital', one general and the other specific to neoclassical theory. Economists such as John Stuart Mill and Alfred Marshall have defined the concept of human capital in a more general framework as 'the knowledge, skills and other qualities associated with the ability to do business that are embodied in the individual' (Gardiner, 1998, s. 210). In Adam Smith's 1776 book *The Wealth of Nations*, which is a fundamental source for the development of the concept of human capital, the educated person is likened to an expensive machine and it is argued that any expenditure on education should be regarded as an investment which should yield an additional return equal to the average return on capital equal to that expenditure (Smith, 1997, s. 90).

In the 1960s, for neoclassical economists, human capital took on a different character and a more specific meaning 'as the result of conscious/voluntary investments by individuals who choose to bear current costs in exchange for future benefits' (Gardiner, 1998, s. 210). Thus, the concept of human capital was developed by incorporating elements specific to individuals such as knowledge, skills and experience into the field of economics. The concept of capital with concrete connotations was removed from the social sphere and, in the words of Fine and Saad Filho (2021, s. 40- 41), workers were conceptualised as 'human capital' and reduced to the status of physical inputs. During this period, researchers such as Ted Schultz, Gary Becker and Jacob Mincer of the Chicago School of Economics developed human capital theory by reconsidering Adam Smith's views on human capital investment and focusing on the productivity-enhancing effects of education.

The concepts of knowledge and skilled labour have been incorporated into the national literature with different approaches, and over time the use of the term 'human capital' has gained a broad consensus in the international arena. Becker, in his book *Human Capital*, notes that the term was initially criticised for treating people as machines or slaves, but over time this approach has been accepted not only in the field of economics but also in the social sciences in general (Becker, 1993, s. 16). This development has enabled the concept of human capital to overcome its controversial beginnings and enter into a process of interdisciplinary acceptance. Although the theory of human capital has gained wide acceptance in the economic disciplines over time, an in-depth examination of the function and implications of this theory within the capitalist system is necessary.

Human capital theorists explain labour market processes by limiting them to the interaction of individual preferences, natural resources (individual skills) and alternative production technologies, excluding important social dynamics such as class and class conflict. Human capital theory, which relies on the individual choice model to explain the supply of educational services, is inadequate to explain why certain types of schools provide a certain level of education and why one must be educated in certain ways, and is equally superficial because it avoids addressing class dynamics (Bowles and Gintis, 1975, s. 74-75). Reducing the complexity of

the labour market to market failure on the assumption of asymmetric information and ignoring phenomena such as class, conflict and power (Fine, 2017, s. 144) means hiding the fact that class and class conflict have a significant impact on the functioning of the labour market and that this phenomenon determines the difficulties faced by workers, wage inequalities and working conditions.

Although the uncritical economic tradition forms the main basis of human capital theory, it tends to analyse economic phenomena in isolation from their class and social context. By providing a framework that conceals the exploitation of labour in production processes, this approach ignores the functions of social institutions such as education that deepen social inequalities. Moreover, this tradition treats labour-capital relations in a way that is limited to empirical observations and does not sufficiently question the historical and structural dynamics behind these relations (Ercan and Özar, 2000, s. 22-23). In this context, uncritical economics provides an inadequate framework for understanding the impact of capitalism on social relations in depth and highlights the need for a more comprehensive, critical analysis. Human capital as a concept embodied in labour power, when analysed from the perspective of mathematical models, tends to abstract the contributions of labour, ignoring the social aspect of the human element. Therefore, in order to understand and analyse this concept, which has a multifaceted and complex structure, it is necessary to approach human capital analysis from a critical perspective and treat it through this lens.

Human capital theory treats labour as a form of capital by focusing on the fact that investment in areas such as education and health increases labour productivity; it thus ignores the uniqueness and class character of labour and dissolves it within the concept of capital, making the antagonistic relationship between labour and capital invisible. From a Marxist perspective, Bowles and Gintis make four main criticisms of the neoclassical economic approach: First, neoclassical economics neglects the social and political dimensions by treating the firm as a 'black box', whereas the firm is a reflection of class struggles and social change. Second, it critiques capitalist production structures, emphasising that the production process is not only made up of individuals but also of a social and transformative dynamic. The third critique rejects the treatment of labour as a commodity and defines workers as active subjects acting for their own ends. Finally, it points to the inequality of power in the labour-wage relationship, stating that wage policy is a means of maximising the capitalist's profit and that there is no equal bargaining power between the employer and the worker (Bowles and Gintis, 1975, s. 74-76).

Marx's analysis, based on the distinction between labour and labour power, is seen as a challenge to the 'neutral' but flawed terminology of neoclassical economics, which claims that labour and capital inputs contribute equally to the production process. By exposing the logic of the functioning of the capitalist system, Marx emphasises that under the illusion that the worker freely sells his labour power, part of the value he produces is appropriated by the capitalist and this relationship of exploitation is rendered invisible. The capitalist system creates the illusion of market freedom by treating workers' labour power as a commodity that can be bought and sold. Since the individual who is free to sell his labour power has to sell his labour power in order to survive, this freedom remains only a formal freedom. In this framework, the approach of human capital theory, which ignores class and conflict dynamics, inadequately addresses the processes of exploitation of labour by the capitalist system and the effects of these processes on the social structure.

Marx's distinction between 'labour' and 'labour power' provides a powerful framework for overcoming these shortcomings and clearly reveals the inequalities underlying capitalist relations of production. In this context, despite the capitalist system's discourses of freedom and equal opportunities, the fact that the labour power of workers is systematically exploited to sustain capital accumulation cannot be ignored. In this process, the education system functions as a tool that serves the social and economic needs of capitalist production and plays a critical role in the reproduction of social inequalities. As a result, the conceptualisation of human capital appears as an extension of the approach that sees labour as a common resource that can be bought and sold on the market.